ILK O‘RTA ASRLARDA JIZZAX VOHASI QISHLOQ MAKONLARI ME’MORCHILIGI VA QURILISH LOYIHASI: KONSTRUKTIV USULLAR, TIPOLOGIYA VA EVOLYUTSIYA

G‘ofurov Jasur Isaqovich
Jizzax davlat pedagogika
universiteti dotsenti, PhD
+998933096735

Annotatsiya: Ushbu maqola V–VIII asrlarda Jizzax vohasi hamda shimoli-g‘arbiy Ustrushona qishloq makonlarining me'moriy-qurilish xususiyatlari, konstruktiv usullari va rejalashtirish evolyutsiyasini tahlil qilishga bag'ishlangan. Maqolada Pardaqultepa, Komilbobotepa, Qing'irtepa va Almantepa I–II, Yoqubbobotepa kabi arxeologik yodgorliklardan topilgan me'moriy majmualar asosiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Jizzax vohasi, Ustrushona, ilk o'rta asrlar, qishloq me'morchiligi, Pardaqultepa, Komilbobotepa, Almantepa, Yoqubbobotepa xom g'isht, paxsa, "qulfi kalit", platforma, Qaliyatepa, taroqsimon yo'laklar, aylanma yo'laklar.

Ilk o'rta asrlar (V–VIII asrlar) O'rta Osiyo, xususan shimoli-g'arbiy Ustrushona hududi uchun feodal munosabatlarning shakllanishi, shahar va qishloq madaniyatining o'ziga xos arxitektonik uslubda ravnaq topishi bilan xarakterlanadi. Yozma manbalar hamda arxeologik ma'lumotlarda ta'kidlanganidek, Ustrushona davlati hududidagi antik va o'rta asrlarga oid arxeologiya yodgorliklari kompleksining taxminan 65–70 foizini aynan ilk o'rta asr obidalari tashkil etadi. Tarixiy manbalarda va o'rta asr mualliflari asarlarida Ustrushona hududi "qal'a-rabotlar mamlakati" deb sifatlanishi [1] bu davrda mudofaa inshootlari va istehkomli qishloq makonlarining naqadar zich joylashganligini ko'rsatadi.

Jizzax vohasining ilk o'rta asrlar arxeologiyasi va me'moriy xususiyatlari Pardaqultepa, Komilbobotepa, Qing'irtepa, Almantepa I hamda Almantepa II, Yoqubbobotepa kabi qishloq qal'alari va rabotlarida o'tkazilgan keng ko'lamli

qazishmalar misolida atroflicha o'rganilgan [5, 6, 10]. J.I. G'ofurov, M.H. Pardaev hamda A.E. Berdimurodov kabi arxeolog-olimlar tomonidan olib borilgan izlanishlar shimoli-g'arbiy Ustrushonada qishloq imoratlari va qal'alarining qurilish usullari, ishlatilgan xomashyo turlari hamda rejalashtirish tamoyillarining rivojlanish bosqichlarini aniqlash imkonini berdi [7, 8, 10].

Yodgorlik nomi	**Davriyligi**	**Asosiy rejalashtirish xususiyati**
Pardaqultepa	IV–VIII asrlar (3-qurilish bosqichi)	Markaziy o'q koridoridan aylanma va ikki qavatli xonalarga transformatsiyalanish
Komilbobotepa Yoqubbobotepa	VII–VIII asrlar	"Qurama" rejalashtirish, taroqsimon va aylanma yo'laklar gibridi
Qing‘irtepa	VII–VIII asrlar	An'anaviy markaziy koridor asosidagi takomillashgan reja
Almantepa I	VII–VIII asrlar	Ichki mudofaani kuchaytiruvchi aylanma yo'laklar
Almantepa II	VII–VIII asrlar	Klassik taroqsimon yo'lakli xonalar tizimi (6 ta parallel xona)

Qurilish ashyolarining tipologiyasi: O'rta Osiyoning boshqa tarixiy-madaniy oasislari kabi Jizzax vohasida ham qal'a va qishloq turar joylari qurilishida asosiy xomashyo sifatida xom g'isht va paxsa xizmat qilgan. Yog'och va tosh materiallaridan esa muayyan maxsus konstruktiv vazifalarni bajarishda foydalanilgan.

Xom g'ishtlar bevosita qurilish maydoni yaqinida, mahalliy qizg'ish va sarg'ish tuproq loyidan quyilgan hamda pishitilgan. Vohadagi V–VIII asrlarga oid obidalardan topilgan g'ishtlar to'g'ri to'rtburchak shaklda bo'lib, ularning o'lchamlari Ustrushona, So'g'd, Shosh-Iloq va Farg'ona mintaqalarida VI–VIII asrlar qurilishlarida ishlatilgan umumiy xom g'ishtlar o'lchamlari va shakliga to'liq mutanosib keladi [2]:

48 × 24 × 10 sm; 46 × 23 × 10 sm; 46 × 26 × 12 sm.

46 × 23 × 9 sm; 42 × 52 × 10 sm; 40 × 20 × 10 sm.

G'isht qatorlari orasiga bog'lovchi vosita sifatida 1,5–3 sm qalinlikda o'rtacha qattiqlikdagi, yaxshi pishitilgan sifatli loy yotqizilgan.

Paxsa asosan sarg'ish tuproq loyidan tayyorlangan va bino devorlarining mustahkam poydevori hamda monolit qismlarini ko'tarishda qo'llanilgan.

Qishloq turar joylarini qurilishida yog'och va tosh materiallarining o'rni: yog'och materiallari asosan keng va katta hajmli xonalarning ustini bolorlar bilan yopishda, ikki qavatli imoratlarning qavatlararo to'sinlarida hamda eshik va darchalarning peshtoqida "eshik boshi" (to'sin) sifatida ishlatilgan. Yog'ochga bo'lgan talab yaqin joylashgan Turkiston, Morguzar va Nurota tog' tizmalaridagi o'rmonzorlar hisobidan qondirilgan. Tosh materiali juda kam holatlarda ayrim devor poydevorlari

tagida va ta'mir jarayonida foydalanilgan. Ko'p hollarda toshlar vaqt o'tib o'z ahamiyatini yo'qotgan eshik va o'tish joylarini urib berkitishda ishlatilgan.

Qishloq turar joylarini qurilishida devor ko‘tarish va urish texnologiyalari: Shimoli-g'arbiy Ustrushona qal'alarida, devorlar konstruksiyasiga ko'ra, 4 asosiy toifaga bo'linadi:

1. Faqat xom g'ishtdan ko'tarilgan devorlar;
2. Paxsadan ko'tarilgan devorlar;
3. Paxsa va xom g'isht qatorlarini almashlab urish orqali ko'tarilgan devorlar;
4. Paxsa va g'isht aralash, qurama holatda urilgan devorlar.

"Qulfi kalit" devor ko‘tarish qoidasi: pastki qatlamdagi ikki g'isht tutashgan chokni yuqoridagi g'ishtning o'rtasi (yarim beli) bosib tushadi. Bu orqali vertikal choklar ustma-ust tushishi oldi olinadi va devorning monolitligi hamda bosimga chidamliligi ta'minlanadi.

G'ishtlar asosan yotqizib urilgan. Mahalliy ustalar tomonidan "qulfi kalit" deb ataluvchi qoidaga barcha hollarda qat'iy amal qilingan: pastki qatlamdagi ikki g'isht ulangan chokni yuqoridagi bir g'isht o'rtasi (yarim beli) bosib tushgan. Tomi gumbazsimon yopilgan xonalarning yuqori qismida, eshik peshtoqlarida va ta'mir qilingan devorlarda g'ishtlar ko'ndalang hamda tik holatda urilgan. Eshik kesakilari mayda somonli loy bilan suvalgan.

Paxsa devorlar ikki xil texnik usulda ko'tarilgan:

- **Qirqma paxsa**: Loy quloch kashlab kuch bilan o'rilgan va sirti o'tkir temir ko'rakcha (kapcha) bilan qirqib tekislangan. Bunday paxsaning balandligi hozirgi saqlangan holatida ham 70 sm ni tashkil etadi (bu O'rta Osiyo qurilishi tarixining o'ziga xos an'anasidir). Har 80–100 sm masofada ko'ndalangiga kesilib (pech), paxsa "blok"lari hosil qilingan. Bu bloklar shaxmat usulida joylashtirilib, yuqori qatlam pastki qatlam birikmasini "bog'lama tugun" shaklida bosib tushgan.
- **Mushtlama paxsa**: Sirti biroz dag'al va g'adir-budur bo'lganligi sababli, bunday devorlar aksariyat hollarda suvalgan.

Almashinuvchi va qurama devorlar: paxsa va xom g'isht qatorlarini almashlab urish Pardaqultepaning ilk qurilish bosqichlarida ko'p kuzatiladi. Bunda bir yoki ikki qatlam paxsa ustidan bino balandligiga qarab g'isht terilishi davom ettirilgan. Qurama devorlarda g'ishtlar paxsa ichiga shaxmat yoki geometrik shakllar hosil qilgan holda, uzunasiga va ko'ndalangiga joylashtirilgan. Komilbobotepada esa g'ishtlarning bir qator qilib uzluksiz bir-biriga tirab urilishi kuzatilgan.

Ustrushonaning qishloqlar qurilishi me‘morchiligida qal’a-qo‘ro‘lar **poydevor-platforma** tizimining mudofaadagi ahamiyati: O'rta Osiyoning ilk feodal davri

me'morchiligida, xususan VI–VIII asrlarda Xorazm, So'g'd va Buxoro tekisliklarida binolarni baland poydevor-platforma ("tag kursi") ustiga qurish keng rasm bo'lgan [2, 3, 4]. S.P. Tolstov ta'kidlaganidek, VI–VIII asrlarda qal'a va ko'shk qurilishida platformalardan foydalanish ularning mudofaa imkoniyatlarini takomillashtirgan, shu sababli bunday imoratlarga devorbuzar, toshotar qurollar va lahm xavf sololmagan [3]. Yu. Yaqubov fikricha, platformalar mudofaadan tashqari kuzatuv punkti vazifasini ham o'tagan: u yerdan tevarak-atrof yaxshi ko'ringan, tinchlik davrida esa hokim bu yerdan shahar va qishloqdagi fuqarolar hayotini kuzatgan [4]. V.A. Nil'sen platformani "ma'lum hududda alohida holda qurilgan imoratlarning asosiy tarkibiy qismi" deb ta'riflaydi [2].

Jizzax vohasining Pardaqultepa, Komilbobotepa, Rasulboyqultepa hamda Yoqubbobotepa yodgorliklarida o'tkazilgan shurflar kutilmagan natijani berdi: qal'alarning tashqi mudofaa devorlarini kesish orqali barcha devorlar platforma ustida emas, balki bevosita materik qatlam ustida turganligi aniqlandi. Platformalar (balandligi 1,5–1,8 m) faqat qal'a markazidagi asosiy imoratlar tagida barpo etilgan bo'lib, bu inshootlarga ikki pog'onali profil bag'ishlagan [5, 6].

Jizzax vohasining qadimiy markazi sanalgan Qalyatepa (Dizak) shahar yodgorligi atrofidagi qal’a-qo‘ro‘lar integratsiyalashgan mudofaa kontseptsiyasi sifatida ko‘rish mumkin.

Qal'a tashqi devorlarining yaxlit platformaga ega emasligi vohaning harbiy-strategik xususiyatlari bilan izohlanadi:

1. **Regional mudofaa zanjiri**: Pardaqultepa va Komilbobotepa kabi qal'a-rabotlar alohida izolatsiyalangan mudofaa ob'ekti bo'lmay, markaziy shahar — Qaliyatepa (Dizak) atrofidagi umumiy mudofaa tizimining halqalaridan biri bo'lgan.
2. **Yagona harbiy boshqaruv**: Harbiy xavf tug'ilganda voha aholisi va qal'a jangchilari Qaliyatepa hokimi boshchiligida yagona front hosil qilgan yoki Qaliyatepaning baland devorlari ortiga chekingan.
3. **Retranslyator zona xarakteri**: Jizzax vohasi o'troq va ko'chmanchi aholi o'rtasida iqtisodiy-madaniy muloqot zonasi ("retranslyator zona") bo'lganligi sababli, bu yerda ko'chmanchilarning uzoq muddatli qamal operatsiyalari kamdan-kam kuzatilgan.

Qishloq qal'alarining ichki tuzilishi va maishiy sharoitlari muayyan sanitariya va xavfsizlik talablariga moslashtirilgan.

Pol va shuvoq texnikasi: Pardaqultepa va Komilbobotepa xonalari devorlari va pol sathi mayda somonli loy bilan yupqa qilib suvalgan. Suvash ishlari davriy ravishda takrorlangani sababli pol qatlami ko'p qavatli (laminar) ko'rinishga

kelgan. Xo'jalik va yordamchi xonalarda pol sifatida tegilmagan materik yer yoki shibbalangan tuproq xizmat qilgan.

Yoritish va havo almashtirish ("ambrazuralar"). V.A. Nil'sen ta'kidlaganidek, tekis bolorlar yordamida yopilgan tomlar shiftdagi tuynuklar orqali yoritilgan [2]. Shu bilan birga, devorlarda "ambrazura" ko'rinishidagi to'g'ri to'rtburchak tuynuk-shinaklar qoldirilgan. J.I. G'ofurov ko'rsatishicha, bu tuynuklar bir vaqtning o'zida bir nechta vazifani bajargan:

- Xonalarni shamollatish (ventilatsiya);
- Kamondan o'q otish uchun shinak;
- Qish mevsumida teshikka bitta g'isht tiqib loy bilan suwash yoki eski latta bilan ihota qilish imkoniyati.

Eshiklar, oshiq-moshiqlar va peshtoq konstruksiyalari. V.A. Voronina Penjikent misolida ta'kidlagani kabi [9], Ustrushona qishloq qal'alarining ichki xonalarida tabaqali yog'och eshiklar deyarli o'rnatilmagan — ular gilamlar bilan to'silgan yoki ochiq qoldirilgan. Mustahkam ikki tabaqali yog'och eshiklar faqat kirish kompleksida hamda vestibyul xonalarida qo'llanilgan. Eshik tabaqalari ostki va ustki yog'och "o'qlari" orqali toshdan yo'nilgan oshiq-moshiqlarga o'rnatilgan.

Eshik peshtoqlarini qurishda 5 xil konstruktiv usul aniqlangan:

1. Ikki yon g'isht tushama ustida ponasimon yotqizilgan g'ishtli arksimon peshtoq;
2. Paxsa poydevor ustida g'ishtlardan urilgan ponasimon ark;
3. Yog'och "eshik boshi" ustidan somon loy bilan shakllantirilgan gumbazsimon simulyatsiya;
4. Yog'och "eshik boshi" yordamida yasalgan yassi va tekis peshtoq;
5. Ikki qavatli uylarda ustma-ust tushgan eshiklar (pastki eshik ustidagi paxsa yuqori eshik ostonasi vazifasini bajargan).

Shimoli-g'arbiy Ustrushonada xonalarning tomi ikki xil usulda yopilgan:

1. **Gumbazli yopma**: Asosan tor yo'laklar va kichik hajmli yordamchi xonalarda qo'llanilgan.
2. **Bolor to'sinli tekis yopma**: Katta xonalar, mehmonxonalar va ikki qavatli imoratlarning ustini yopishda keng qo'llanilgan.

Rejalashtirish tiplari va ularning dinamikasi

• IV–VI asrlar (Markaziy o'q koridori): Pardaqultepa va Rasulboyqultepaning dastlabki bosqichlarida markazdan o'tuvchi birgina tor yo'lak va uning ikki yonida joylashgan xonalar tizimi ustunlik qilgan.

• VII–VIII asrlar (Aylanma yo'laklar): Almantepa I obidasida markaziy xonalarni to'liq o'rab oluvchi aylanma yo me'morchiligida yo'laklar paydo bo'ldi [8]. Bu usul ichki mudofaa quvvatini sezilarli darajada oshirgan.

• VII–VIII asrlar (Taroqsimon yo'laklar): V.A. Lavrov va V.A. Voronina ta'kidlagan "taroqsimon yo'laklar" sxemasi So'g'd va Ustrushona uchun xarakterli bo'lib [9], Almantepa II obidasida (6 ta parallel xona) yorqin namoyon bo'lgan [8]. Komilbobotepa hamda Yoqubbobotepada esa ushbu ikki usulning gibrid (qurama) ko'rinishi kuzatiladi. Sangzor o'rta oqimidagi qal'alar qurilishida tabiylik va rel'ef e'tiborga olingan [10].

Xonalar loyihasi rivojlanish dinamikasi. Ustrushona qishloq makonlaridagi xonalar joylashgani, aksariyat hollarda ushbu imoratning funksiyasidan va u yerdagi hayotning davomiyligidan kelib chiqqan. Muayyan qishloq makonida hayot davomiyligi qancha uzoq vaqt bilan o‘lchansa, undagi qayta qurishlar, ta’mirlash ishlari shuncha ko‘p amalga oshirilgan. Bu esa xonalar loyihasiga vaqti-vaqti bilan o‘zgartirishlar kiritilishiga sabab bo‘lgan. Bunga misol tariqasida Qalyatepa shahar yodgorligidan 2 km janubiy-g‘arbda joylashgan, Yoqubbobotepa qishloq makonining ochilgan markazdagi tor yo‘lakli 2-honasi, keying qurilish davrida imoratning mudofasini kuchaytirish maqsadida xom g'ishtlar bilan ikki tarafiga “ko‘ylak qilib kiygizilgan” urilgan. Bu bilan imoratning mudofasini kuchaytirilgan.

Shimoli-g'arbiy Ustrushonaning V–VIII asrlarga oid qishloq makonlari me'morchiligini o'rganish quyidagi muhim xulosalarni beradi:

1. Ustrushona qishloq me'morchiligi O'rta Osiyoning umumiy qurilish an'analari (xom g'isht o'lchamlari, paxsa bloklari, "qulfi kalit" usuli) bilan uzviy bog'liq holda rivojlangan [2].

2. Jizzax vohasining jug'rofiy va harbiy-strategik kon'yunkaturasi "regional mudofaa" tizimini taqzo etgan. Qal'alarning platformalari faqat markaziy bino tagida qurilib, tashqi devorlar materikda turishi Qaliyatepa (Dizak) boshchiligidagi mudofaa integratsiyasidan dalolat beradi.

3. Rejalashtirish tamoyillari IV–VI asrlardagi sodda markaziy o'q sxemasidan VII–VIII asrlarda aylanma va taroqsimon murakkab xonalar majmuasiga qadar takomillashgan [8, 9].

4. Mahalliy xomashyo (loy, paxsa, tog' o'rmonlari yog'ochlari)dan oqilona foydalanish va ko'p qavatli hamda gumbazli me'moriy shakllarni o'zlashtirish Ustrushona binokorlik maktabining yuksak darajasini namoyon etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Негматов Н.Н. Историко-географический очерк Уструшаны с древнейших времен до X в. н.э. // МИА №37. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1953. - 243 с.
2. Нилсен В.А. Становление феодалной архитектуры Средней Азии (V–VIII вв.). - Ташкент: Фан, 1966. - С. 204–206, 232.
3. Толстов С.П. По следам древнехорезмской цивиализации. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948. - 100 с.
4. Якубов Ю. Раннесредневековые селские поселения горного Согда. - Душанбе: Дониш, 1988. - 100 с.
5. Пардаев М.Н. Шимоли-ғарбий Уструшона қишлоқ қурилиши меъморчилигининг илк ўрта асрлардаги айрим хусусиятлари // Ўзбекистонда моддий ва маънавий маданият (ЎММТ). 28-нашр. - Самарқанд: Суғдиёна, 1997. - Б. 144–145.
6. Пардаев М.Н. Сангзор ҳавзасининг илк ва ўрта асрлар қалъа-работи // Ўзбекистон қадимда ва ўрта асрларда. — Самарқанд, 1992. - Б. 54–57.
7. Бердимуродов А.Э., Пардаев М.Х. Замок Кингиртепа // История материалной культуры Узбекистана (ИМКУ). Вып. 21. - Ташкент: Фан, 1988. - С. 66–75.
8. Бердимуродов А.Э., Пардаев М.Х. Раскопки верхнего здания Алмантепа // История материалной культуры Узбекистана (ИМКУ). Вып. 23. - Ташкент: Фан, 1990. -С. 147–159.
9. Воронина В.А. Изучение архитектуры древнего Пенджикента // Материалы и исследования по археологии СССР (МИА). Вып. 15. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. - 190 с.
10. Пардаев М.Н., Ғофуров Ж.И. Уструшонанинг илк ўрта аср қишлоқ маконлари. - Тошкент: Fan va texnologiya, 2016. - Б. 126–140.